

Кристин Димитрова  
(Софийски Университет)  
kristindim@hotmail.com

## Евгения е от Марс, Вазов е от Венера

Kristin Dimitrova (University of Sofia)  
kristindim@hotmail.com

### Evgenia is from Mars, Vazov is from Venus

This article attempts to shed some new light on Bulgarian female writer Evgenia Mars (1877-1945) and on the specific case of her national literary reception. Beginning her writing career in the early 20<sup>th</sup> c. she rose to prominence not without the help of several factors parallel to her literary production, namely, her popular salon, her active social participation and, last but not least, her friendship with the renowned Bulgarian poet Ivan Vazov. During socialism (1944-1989), she was, for all good purposes, erased from Bulgarian literary historiography. In the late 90s her name began to reemerge in essays, memoirs and monographs, most of them trying to bridge the time gap of her absence and to reconstruct her status figure. However, in their willingness to compensate for the unjust silence about Evgenia Mars, many researchers overestimate her real achievements, thus tipping the literary-milieu balance once again, this time in her favor, and depriving her contemporaries of their deserved credit.

Keywords: Evgenia Mars, Ivan Vazov, literary salon, Anna Karima

Когато тези песни излязат на свет,  
мнозина ще питат: коя е?  
Мома ил жена е?  
Коя е прославил в тях нежний поет?

А ти пък лукаво, с румянец залета,  
ще казваш: „Гуй всичкото в сън е видял.  
Не вярвайте вий на поета:  
той своя си блян е възпял.

Иван Вазов, „Възпят блян”, Люлека ми замира (1919)

Кого възпява Вазов в късните си години наистина, при това, в повече от седемдесет стихотворения? Мома ли е, жена ли е „ил” някакъв блян? Писмата на поета от 1906 г. до смъртта му през септември 1921 г. имат един настойчив адресат: Евгения Марс. Отначало той се обръща към нея официално, предимно с литературния ѝ псевдоним – „Драга Евгения Марс” и понякога с „Драга ученичке”, около 1911 г. започва да се появява по-фамилиарното „Драга Евгенио”, а от 1912 г. нататък писмата му неизменно започват с „Драга Жéничка”. В много от тях се досягат литературни въпроси, така че освен „мома ил жена”, за Вазов Евгения Марс без съмнение е и автор.

Според „официалната” история на българската литература обаче, Евгения Марс е „блян”. И от социализма нататък, докато символичната фигура на Вазов наедрява – заслужено, но и не без помощта на освободенското му русофилство, – тази на Евгения Марс се стапя до „муза на поета”, „любима”, „вдъхновителка”. Поредица от думи-огледала, за които не се знае какво точно отразяват.

Длъжността на „музата” е най-изпитаният начин, по който българската литература отстранява жените от писателските двойки. Така Яна Язова се оказва „муза на Балабанов”, Мара Белчева е „муза на Пенчо Славейков”, Дора Габе и Елисавета Багряна са „музи на Боян Пенев”, а само Дора Габе смогва да бъде и „муза на Яворов”. Последните две успяват да се преборят за реален творчески статут с реномето на Боян Пенев поради силната си жизненост, а може би и поради краткия му живот. В този пантеон на поддържащите роли своето място заема и Евгения Марс<sup>1</sup>.

Разбира се, въпросът тук не е кой е по-великият писател от двамата – Иван Вазов или Евгения Марс. Въпросът е дали Евгения Марс изобщо е съществувала.

На което речникът по нова българска литература (1878-1992) (Речник 1994) отговаря с „не”. Евгения Марс е „блян”. Муза, митологична фигура. От Миле Венков Марковски, възпитаник на Скопския университет, справочникът без особени угризения прескача на Иван Мартинов, изключен от Софийския университет за антифашистка дейност. И нито ред за Евгения Марс. Същото мълчание лъха и от петте тома Кратка българска енциклопедия. Поне името ѝ да бяха вписали.

А има ли за какво да я вписват?

---

<sup>1</sup> Живка Симова пише за „отдавна познатата за човечеството смислово-естетическа корелация ТВОРЕЦ-МУЗА. Но това се оказва добре работещ капан както за самата муза, така и за едно мислене, което има претенцията да бъде ако не модерно, то поне адекватно звучащо в XXI-ви век” (Симова 1998).

Това всеки може да прецени сам. Евгения Марс (24 август 1877 – 29 септември 1945<sup>2</sup>) е авторка на четири книги с разкази: „Из живота” (1906), „Лунна нощ. Разходка из Цариград” (1909 г.), „Белите нарциси” (1924 г.) и „Човекът в дрипи” (1935); на три драми: „Божана” (1914), „Магда” (1919) и „Грешница” (1928), и на повестта „Буря” (1910). Съставител, редактор и издател е също така на един безпрецедентен сборник от историческо значение, „Полувековна България” (1929).

Обществените ѝ ангажименти и отличия представляват впечатляващ списък. Евгения Марс е наградена през 1920 г. от цар Борис III с орден Дамски кръст III степен с корона за гражданска заслуга и грамота за „деятелност като писателка”. Подпредседателка е на „Клуба на българките за култура и просвета”, на дружество „Българска драма” и на „Славянската женска група” в България. Съоснователка е на Клуба на българските писателки през 1930 г. и става негова председателка през периода 1932-1938 г. Членува още в „Лигата за защита на правата на човека и гражданина”, а пет години преди смъртта си влиза и в писателския съюз.

Факт е, че за творчеството си Евгения Марс получава както положителни, така и отрицателни отзиви, но това е валидно и за Иван Вазов, и за Кирил Христов, и за Пенчо Славейков. Факт е, и че нейните произведения едва ли ще се харесат на всеки читател със съвременен вкус, но това е валидно и за Васил Друмев, за Михалаки Георгиев, та дори и за Паисий. Тогава по какъв критерий попада тя в сяпото петно на литературата ни?

Но нека по-добре да видим коя е тя.

Евгения Марс е родена под името Евгения Павлова Бончева в Самоков през 1877 г. Семейство Бончеви е заможно, а тя е първата им дъщеря. По това време Самоков далеч не е планинския хотелиерски център, какъвто го познаваме днес, а се гордее с едно от най-старите читалища в България. Градът е интелектуално жив и буден. Разтърсван е от европейските религиозни битки в умален мащаб и из местната преса се водят дискусии, в които протестантите около Американския колеж водят борба с православните от Духовната семинария, а срещу

---

<sup>2</sup> Датата тук е посочена според кратката бележка в „Речник на българската литература” (1977). Живка Симова, авторката на „Обичана и отричана”, 2004 г., посочва 26 септември. Същото прави и Елиана Митова, съставител на сборника „Евгения Марс извън сянката на Вазов” (2015), но тъй като предговорът ѝ неприкрито черпи цели блокове от данни и дори риторични фигури от Живка Симова, това едва ли е допълнителен аргумент в полза на втората дата.

двете фракции са изправени атеистичните кръжоци от Педагогическата гимназия. Това са все местни институции със свои школи и национално влияние (вж. Ярловски 2015). Самоков е активно културно средище от предосвобожденска България, а семейството на бъдещата писателка е изявено сред местното общество.

Майката на Евгения, Екатерина Бончева, е дъщеря на духовник и първата учителка в Орхание, днешен Ботевград. Баща ѝ, Павел Бончев, е виден търговец. Когато семейството се премества да живее в София, бащата известно време заема и длъжността помощник-кмет на столицата (вж. Симова 1998).

Евгения отрано свири на пиано. Записват я в Първа софийска девическа гимназия, където, освен очакваните за времето си вероучение и ръкоделие, изучава математика, естествена история, география, нотна пеене, чертане, български, френски и руски език. Твърди се, че семейството предвижда Евгения да продължи образованието си в Загреб, но очевидно животът я отвежда в друга посока. На първа страница на в. „Знаме” четем:

Евгения П. Бончева и д-р М. Елмазов згодени.  
София, 30-й Априлий, 1895 год. (Знаме 1895)

И така, през същата 1895 г. 18-годишната красавица се омъжва за първия дипломиран зъболекар в България, 36-годишния д-р Михаил Елмазов<sup>3</sup> (1859-1928). Сватбата им – файтони, тоалети и капели – е дълго коментирано светско събитие в столицата.

---

<sup>3</sup> Около годината на сватбата, 1895 г., и възрастта на младоженците има едно фактологично недоразумение, което щедро се повтаря из „авторитетни” и „жълти” източници. Началото му сякаш тръгва от Живка Симова: „Но ранният ѝ годеж осуетява продължаването на образованието ѝ в Загреб, както било планирано. От този момент за 16-годишната Евгения започва един живот, колкото огряван от щастливи мигове, толкова и преследван от изпитанията” (Симова 1998). Следва статията в „Блиц”: „16-годишната хубавица Евгения Бончева, станала известна по-късно с литературния си псевдоним Евгения Марс, минава под венчило за най-добрия зъболекар в столицата – 34-годишния д-р Михаил Елмазов” (Митев 2011). А двете публикации, цитирани в „Уикипедия” като източници, водят до следното: „На 28 май 1895 година 16-годишната Бончева се омъжва за 34-годишния зъболекар д-р Михаил Елмазов”, Уикипедия, [https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%95%D0%B2%D0%B3%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%8F\\_%D0%9C%D0%B0%D1%80%D1%81](https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%95%D0%B2%D0%B3%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%8F_%D0%9C%D0%B0%D1%80%D1%81). Проблемът е, че ако Евгения Бончева е била на 16 години, а Михаил Елмазов на 34, излиза, че те са се оженили през 1893 г., което, разбира се, не е вярно. По това време Евгения би трябвало да е още в гимназията, а Михаил Елмазов – да следва за „зъбен лекар” в Киев.

Той е от Стара Загора, осемнадесет години по-възрастен от Евгения, но между тях има много общи черти. Също като нея Елмазов произхожда от виден търговски род. Също като нея има дядо свещеник. Също като нея е с артистичен уклон – на млади години е работил като суфльор в първата театрална трупа в България, Румелийският театър в Пловдив. Оттогава датира и приятелството му с Иван Вазов. Завършил е зъболечение в Киевския императорски университет „Св. Владимир”. Преди да срещне Евгения вече е участвал в две битки – в Сръбско-българската война (1885) и в Сливенския бунт срещу Стамболов (1886), от който излиза със смъртна присъда, отменена едва след смяната на властта (вж. 85 години... 2016).

Девет години след смъртната присъда и целия този бурен живот, в годината на сватбата, забелязваме следната обява във в. „Мир”:

Д-Р М. ЕЛМАЗОВ

Специалист по болестите на зъбите и устата

Приема от 9 до 12 часа пред обяд, и от 2 до 5 часа после пладне. Търговска улица. Дом Братя Палигорови. В изключителни случаи, т.е. когато болестта не търпи отлагане, приема и нощно време във всякой час. (Мир 1895)

Обявата е на първа страница. Кабинетът е на улица „Търговска”. Нищо по-малко от това.

Културен, интелигентен, широко кроен, Михаил Елмазов, наричан от приятелите си Доктора, не само осигурява луксозен живот на съпругата си, но ѝ съдейства и да доразвива интересите си. А тя, освен да свири на пиано, обича и да чете – Толстой, Юго, Чехов, Мопасан. Постепенно литературата се превръща в нейно призвание.

Семейството заживява на улица „Бачо Киро” 39, недалеч от двореца. Раждат им се двама сина – Владимир (1897 г.) и Павел (1899 г.). След време Павел, очевидно наследил музикалния талант на майка си, ще специализира оперно пеене във Виена и ще стане известен бас от състава на Софийската опера. Домът на Елмазови е широко отворен за приятелите на двамата съпрузи, сред които са апостолът от Априлското въстание, а между 1903-1908 г. и директор на Народната библиотека Стоян Заимов, актрисата Адриана Будевска – съученичка на Евгения от гимназията, редакторът на в. „Народно единство” Никола Георгиев и др.

Първите публикации на Евгения Елмазова датират от 1903 г. През 1905 г. тя вече пише активно именно в подлистника на в. „Народно единство” и подписва разказите си с псевдонима Евгения Марс на латиница.

По това време и вероятно по повод на публикациите си, а може би не, Евгения Марс намира сродна литературна душа. До каква физическа степен – не е ясно. И това е не друг, а вече признатият за „народен поет“ Иван Вазов. Срещата, която ги сближава, е много интересно описана от самата Евгения в спомените ѝ:

На 1905 г. през един хубав есенен ден слънцето радостно светеше високо над цялото софийско поле. Мъжът ми, аз и г-н Х., редактор на един столичен вестник, слязохме от княжевския трамвай при спирката за Горна Баня и се качихме в кабриолета, който прекарваше пътниците за селото. С нас заедно се качи и г. Вазов, когото не бяхме забелязали по-рано. След няколко минути колата бавно потегли нагоре. Другарите ми водеха оживен разговор по политиката, а аз слушах с увлечение поета и сякаш виждах зад неговия благ поглед оная богата душа с високи полети, която познавах по неговите творения.

Преди да стигнем до селото, аз извадих из своя редикул шоколад и предложих на другарите си. И спомних си за един друг голям поет – Виктор Юго, който през обсадата на Париж, във време на Френско-пруската война, често се е задоволявал през целия ден само с парче шоколад. (Евгения Марс... 2015: 243)

Редакторът Х е познатият ни вече семеен приятел Никола Георгиев. Мигът на размяна на флуиди между младата авторка и петдесет и пет годишният Вазов е много точно предаден. Оттам нататък следва шоколад, Виктор Юго и висококултурен анекдот за обсадата на Париж. Вазов и от камък да е бил, щял е да се огъне. А както е известно от интимните му приключения, разказани пред професор Шишманов, неговата неустойчивост пред чара на омъжените жени е пословична.

Но това всъщност не е първата им среща.

Запознах се с г-н Вазов – пише Евгения Марс – на неговия двадесет и пет годишен юбилей на 1895 г. Представена му бях от мъжа си, с когото бяха познати още от румелийско време. Тогава за пръв път имах щастието да разменя няколко думи с великия поет.

Втори път говорих с него при посрещането на граф Игнатиев в салона на Славянското дружество, на което Вазов бе председател.

Минаха десет години. И през това време нашето познанство се състоеше в размяна на поздрав. (Евгения Марс... 2015: 243)

Тя е чела стиховете му от ученичка и го обожава. Той я е срещал тук там из София, но очевидно не е имал възможността да поговори с нея, пък и Евгения е съпруга на приятел. А дали я е забелязал? Със сигурност. „Тя имаше вълшебна фризура с диадема, която напомня богините в легендите: излъчваше прелест и красота и хармонираше

с нежните черти на лицето”, пише Вазов за нея (цит. по Митев 2011). Когато Иван Д. Шишманов го пита в анкетата си: „Коя краска на очи и коси предпочитате?“, Вазов отговаря: „Черните, преимуществено.” (Шишманов 1976: 431). И още за вкусовете на поета: двамата с професор Шишманов отиват да гледат шведски филм. Вазов е очарован.

Като гледа пищните, елегантни костюми на дворцовия бал в представената кинематографическа драма, наклонява се към мене и прошепва:

„Виж, аз съм демократ, ама обичам изящното, аристократичното”. (Шишманов 1976: 138)

Когато поема шоколада „из редикюла” на Евгения Марс, Вазов – тих, добродушен, привлекателен, саможив, свенлив, консервативен любител на хубавото – вече е навлязъл в нова, интровертна фаза от живота си. Преди повече от десет години е успял да се отърве от буйната Атина Болярска, чийто първи въпрос към него е бил „Иванчо, колко получаваш?” (Шишманов 1976: 435). Тичането по съдилища около развода му обаче още не е приключило и няма да приключи. А чернооката („преимуществено”) Евгения е магнетична, начетена, развълнувана, овладяна, с алтов глас и скъп тоалет. По характер, както се вижда от разказите ѝ, тя е романтична, но и нравоучителна, и всичко друго, но не и радикал. При това е непреодолимо омъжена. Преплитането на съдбите им е било неминуемо.

И Вазов не пропуска шансовете си за сближаване. На излизане от кабриолета той се сбогува с тримата приятели, като обяснява, че е тръгнал на гости у братовото му семейство, но явно вече пренарежда плановете си за деня, защото след миг се обръща и ги пита къде ще бъдат след половин час, за да се присъедини към компанията им.

Намира ги всъщност след десет минути. Обяснява, че снаха му не си била у дома и се включва в разговора за политиката, който скоро се пренасочва към литературата. И тук по време на пикника се разгръща нещо, което безспорно е импровизация и много прилича на невинен разговор, но би могло и да е галантен театър между мъже. Вазов се обръща към „човека Х”, Никола Георгиев, с думите:

– Аз редовно получавам вашия вестник. Той ми харесва – добре се списва – но кажете ми, моля, кой пише подлистниците? Някоя чужденка – англичанка – американка?

– А как ги намирате, г. Вазов? – попита Х.

– Те ми обърнаха внимание, твърде увлекателни (са) и аз ги чета редовно, ето

защо ви питам.

– Българка – отговори журналистът.

– Темите са из нашия живот, но името чуждо и това ме малко озадачи.

Аз цяла бях изтръпнала при тоя разговор. Г. Х. ме изгледа дяволито. Аз го побутнах с ръка да мълчи и да не ме издаде.

– Г. Вазов – каза той, – авторката на подлистниците е госпожата, която седи до вас.

И бързо добави:

– Нека госпожата ми прости тая волност, аз я издадох, въпреки желанието ѝ.

– Вие сте лош! – извиках му.

Но г. Вазов се обърна към мене със засмяно лице, цяло озарено от благодет и доброта и, протягайки ми ръка, каза:

– Госпожо, колко съм честит, че мога във вас да поздравя своя колега. Много приятно съм изненадан. (Евгения Марс... 2015: 244-245)

Колко елегантно! Можем наистина да повярваме, че Вазов е изненадан. А можем и да си припомним, че поетът и вестникарят са се познавали отдавна. И ако Вазов наистина се е интересувал кой пише в подлистниците, Георгиев едва ли би мълчал по въпроса, още повече, че става дума за съпругата на техен общ приятел. И най-вероятно не е мълчал.

В края на тази среща Вазов моли Георгиев да му изпрати наново всички подлистници, в които е писала Евгения Марс, за да ги изчете наново и да ѝ каже мнението си. Две седмици по-късно той забелязва семейство Елмазови в бирария „Червен рак”, отива до масата им и заявява:

Ще бъда откровен. Те [разказите] ми харесаха и изобличават в автора си един истински талант. Насоката, по която сте тръгнали е най-добрата, пазете се от декадентщината и модернизма. Не ще съмнение, че ще трябва да работите върху себе си, и аз съм уверен, че с труд ще отидете много далеч. (Евгения Марс... 2015: 245)

Тук се поставя началото на едно менторство, което самата Евгения Марс не просто не отрича в спомените си, а се гордее с него.

Аз исках да заслужа възхищението на титана на българската лирика. Г. Вазов със своите насърчения има голяма заслуга в скромната моя литературна деятелност. В него аз имах един мощен лост, на който се опирах. Без подкрепата му, кой знае дали бих могла да противостоя на неприятностите, на които е изложен у нас всеки служител в храма на изкуството. Аз пишех, за да се хареса на Вазова, и когато чуех неговото мнение, бях сигурна за издържаността на работата си, защото той винаги се отнасяше строго критически към всичките ми творби.

(Евгения Марс... 2015: 247)

Друг е въпросът дали съветите му винаги са били най-уместните. От писмата му разбираме, че той я поощрява да страни от социалното и да изгражда светли, а не мрачни образи – съвети, които ако беше следвал сам, голямата драма на „Под игото” нямаше да се състои. Със сигурност е искал да изпъкнат у Евгения Марс онези черти, които сам е харесвал в нея.

Няколко дена след срещата в „Червен рак” г-жа Елмазова заминава за Виена, където прекарва зимата, като не спира да пише за „Народно единство”. Трудът ѝ не отива напразно и Вазов я поздравява на няколко пъти. На този етап вече ясно се вижда, че не Евгения Марс е била муза на Вазов, а Вазов е бил „муз” на Евгения Марс. Тя пише заради него. Пише, за да му се хареса.

Михаил Елмазов, или „Миша”, както го нарича Вазов, също пише. Той всъщност е много активен публицист, но неговата битка е другаде, в сферата на денталното здравеопазване. Елмазов се бори срещу шарлатаните в професията и за достъп до безплатно зъболечение на учениците и войниците – теми важни, но далеч от литературата. Евгения очевидно го е уважавала, обичала го е като солидната основа на собствения си живот, създавала му е комфорт, организираща е свършено дома им, инвестирала е усилия в отглеждането и образованието на децата им, представяла го е бляскаво пред обществото и множеството му приятели, спечелени от бурната му военна и политическа биография, стояла е до него на смъртния му одър и е държала ръката му. Но той просто не е бил човек на литературата, каквато се оказва Евгения. Или по-точно, просто не е бил Вазов.

Как продължава историята след връщането на Евгения Марс от Виена?

Върнах се в края на март 1906 г. Имахме чудни мартенски дни – рядкост в София. По съвета на един виенски професор, понеже бях малко анемична, трябваше да се разхождам всяко утро по час-два на чист въздух. И аз почнах своите утринни разходки из Борисовата градина. (Евгения Марс... 2015: 246)

Какво прекрасно съвпадение, че тази лека анемия е изисквала разходки в Борисовата градина! Защото всяка сутрин от 7 до 9 ч. Вазов, неуморен почитател на природата, точно това е правел – разхождал се е из Борисовата градина. И всеки софиянец, който е можел да го разпознае по улиците, е знаел това. Първата им съвсем случайна среща

сред зеленината Евгения Марс е описала така:

Времето, което прекарахме заедно, мина толкоз увлекателно и неусетно, та решихме докато правя своите разходки да се срещаме сегиз-тогиз и използваме чистия въздух с приятни беседи.

По-сетне често засмените алеи, изпъстрени с ароматни цветя, вечно зелените ели и весели птички поздравяваха двама самотници, които любеха и обожаваха природата. Ние се лутахме из безлюдните алеи, любувахме се на всичко онова, което ни окръжаваше, спирахме при цветята, милвани от тихия зефир, и се стараехме да отгатнем техния разговор. Колко поезия, колко очарование имаше в тия разходки! (Евгения Марс... 2015: 247)

Редно е да се отбележи, че от „двамата самотници” само единият е така влюбен в природата. Както се вижда от ранните разкази на Евгения Марс, за нея това е чувство, което впоследствие усилено се стреми да култивира у себе си.

През същата 1906 г. излиза от печат първата книга на младата авторка – „Из живота”. Произведението е щедро оповестено с рекламно каре в шест последователни броя на в. „Народно единство”<sup>4</sup>, което означава, че и парите на фамилията са били пуснати в ход. В малката книжка от 104 страници са събрани девет разказа. Един от положителните отзиви в пресата е на самия Иван Вазов. Верният приятел започва като Петроний, с критиката, за да се извиси след първия абзац в кресчендо от похвали:

Една известна несръчност още в техниката, една мила простота и безискуственост в похвата у млад, новоназначающ автор, неусвоил още присъщите на опитен литератор приеми в творческата работа; никаква маниерност, никакво хитро съчетание на случките с цел ефектност...

И при това каква жизненост, каква топлина вее из тия безхитростни творения, които се четат леко и увлекателно! Четеш ги и чувствуваш силата на нещо живо, право, искрено, което дъха от тях. Това са късове от живот, уломки от души и сърца, трептящи и живи, силуети на лица, сякаш познати. Тия жени и мъже в разказите, ти си ги виждал някъде, сблъсквал си се с тях, може би ти си един от тях... (Вазов 1906: 524)

Следват още две страници с възторзи и анализ на почти всеки

---

<sup>4</sup> Вж. Симова 2009: 138. Тук Живка Симова прави едно възторжено тълкувание, с което не бих могла да се съглася. Тя коментира рекламата във вестника по следния начин: „Фактът сам по себе си говори за одобрението и уважението на смелата женска писателска проява, граничеща с авантюризма за тогавашното мислене.” Фактът на рекламирането винаги е говорел едно и също: някой е платил пари.

разказ поотделно. Интересно е, че Вазов хвали Евгения Марс за „безискусственост”, искреност и безхитростност. Неговият поглед я вижда така.

Не всеки обаче споделя въодушевлението му. По повод на същото издание Антон Страшимиров пише:

Сборник от оригинални разкази, който се рецензира навред и който ако не беше рецензиран и от самия Ив. Вазов, би могло с твърде голямо право да се вземе за съставен от него... За нас е несъмнен фалша в тази печална история: авторката непременно има мустаки. (Страшимиров 1906: 63)

Това е директна атака, че приятелят на Евгения от Борисовата градина ѝ е писал разказите. Дали наистина е така?

За всеки, който прочете „Из живота”, твърдението на Страшимиров е пълен абсурд. Първо, ще оставим настрана несносното хрумване, че жена, която усилено се стреми да блесне с интелект в очите на някой мъж, ще поиска от него той да ѝ пише разказите. Второ – и тук започват литературните аргументи - книгата е далеч по-неумела от това, което сме свикнали да очакваме от Вазов. През целия си живот той пише едва ли не денонощно – писма, очерци, разкази, романи, драми, стихове, приветствия и какво ли не още. Невъзможно е личност с такава практика да се препъне още с първото си описание на герой така:

Влезе дядо Петър, старец на около осемдесет години; с набръчкано лице, прегърбен почти, подпиращ се на тояга. Той е бил дългогодишен учител, един рядък родолюбец, и не малко деятелност е проявил за повдигането на българщината. (Марс 1906: 5)

Всъщност разказът е за новите времена, в които младите снахи не си знаят задълженията към старци и съпрузи, така че това „повдигане на българщината” с привкус на вестникарски некролог е доста извън темата. По-нататък положителният герой Дядо Петър излага своите принципи, които авторката, чрез другата си героиня, безусловно подкрепя:

Имаме много учени моми, които гимназиите ни дават, но затуй пък нямаме добри стопанки. Разбира се, че без учение не може, но защо е такова учение, което сега се проповядва в гимназиите, когато по-голямата част от това, което учат, никога в живота си няма да приложат? Крайната задача в живота на всяка девойка нали е да бъде майка и добра стопанка?... Ние, старите, знаехме що е жена и що е домакиня: сутрин ще стане рано, ще замеси хляб, ще почисти и къща, и двор, ще сготви и, на туй отгоре най-сетне ще седне да шие и плете. Жената тогава бе

истинска другарка на мъжът... Не е така днес – сега не петел, а кокошка пее в къщи! (Марс 1906: 9)

Тъй като критиките на дядо Петър са насочени право в сърцето на съученичките на Евгения Марс от девическата гимназия, тук отново няма да повярваме, че Вазов има нещо общо. Но се вижда и друго – че Евгения Марс е по убеждения силно патриархална и консервативна личност. Чрез мненията си тя се стреми да спечели одобрението на повъзрастните от нея. Настоява да каже „И аз съм една от вас”. Странното е, че животът ѝ е избрал по-двусмислена роля.

В следващите разкази има много оскърбени влюбени, коравосърдечни кокетки, задъхани самопризнания със сълзи на очи. В „На балът” (sic), се появява нещо като несъзнателен автопортрет:

Едва на 22 годишна възраст, женена преди четири години, тя не можеше друга да бъде, при все че имаше едно детенце. Висока, грациозна и с елегантни маниери, тя приличаше на чистокръвна аристократка, и като че ли не в България бе отраснала, а нейде в Париж или Виена. Брюнетка, с хубави пронизателни очи, тя омайваше всеки мъж; говореше на няколко езика и обичаше да завлича мъжете... Когато тя погледнеше някой мъж в очите, той не можеше да остане хладнокръвен на погледа ѝ. Тръпки го побиваха... Вярно имаше право да мисли, че тя е най-хубава и че на балът ще бъде царицата. (Марс 1906: 15-16)

Разказът продължава с въодушевено описание на дворцов бал и разбира се, суетата на героинята е горчиво наказана. А ние сме склонни да си направим два извода. Първият не е нов: Иван Вазов не е писал това. А вторият е, че вероятно д-р Елмазов е оправял зъбите на княз Фердинанд.

Клеветата на Страшимиров обаче попада в торна почва. Вероятно много автори са се опитвали да се доберат до благоволенieto на прочутия Вазов, но той, който е поддържал едни и същи приятелства още от ранната си младост, едва ли е приемал лесно нови хора около себе си. Вероятно много писатели са се надявали да бъдат поканени на светските соарета у семейство Елмазови, но не са успявали да се доберат до това общество. Вероятно много загрижени за високата нравственост погледи са проследявали „двамата самотници” из Борисовата градина. Резултатът е, че Евгения Марс не успява да се наслади на славата си, въпреки че книгата ѝ се продава добре. В контекста на злите езици, ревностните ѝ морализаторства зазвучават иронично.

Години по-късно Вазов продължава да я утешава в писмата си от

## критичните изблици на Страшимиров:

Не се страхувай от Страшимировите глупави виходки. Страшимиров А. минава за невменяем човек в обществото. Впрочем аз не съм съгледал в другите книжки на списанието му<sup>5</sup> нападки против тебе. Трябва зле да си уведомена. (Вазов 1974, Т. 22: 76)

Но кой знае, македонският комита нещо ѝ е вдигнал мерника.

Евгения Марс обаче вече е намерила себе си и никой не може да я спре. Честите гости в дома на Елмазови постепенно добиват организиран характер и биват насочени към определени дни от седмицата: четвъртък, посветен на литературата, и събота, посветена на музиката. Така младата авторка създава своя литературен салон по модела на френската писателка и светска лъвица Мадам дьо Стал. А да направиш литературен салон не е достатъчно само да си човек на перото. Или да притежаваш „безискуственост“. Изисква се комуникативност, такт, умение за водене на разговори, вкус, интелект, чар, самочувствие, ловкостта да привлечеш най-високата категория гости и не на последно място, пари. Евгения Марс е имала всичко това.

Салонът ѝ се е ползвал с безусловен успех. Четат се нови произведения, дискутират се пиеси, създава се литературно общество. Сред посетителите са проф. Иван Шишманов, поетът Стоян Михайловски, литературният критик Димо Кьорчев, Маестро Георги Атанасов, писателките Магда Петканова, Санда Йовчева, Люба Касърова, Анна Каменова, Яна Язова, композиторът на химна „Върви народе възродени“ и също някогашен актьор в Румелийската театрална трупа Панайот Пипков и др. (Вж. Симова 2009) Разбира се, и Иван Вазов.

А как е изглеждала Евгения Марс в очите на съвременниците си?

„[Н]е са само външните линии, които правят от Евгения Марс една интересна дама: тя има и богата култура...“ пише за нея журналистът Христо Бръзицов (цит. по Евгения Марс... 2015: 257). „Имах щастието да присъствам на някои големи пролетни чайове на Клуба. Евгения беше на челно място. Царицата на бала! Тя посрещаше, тя изпращаше, тя ръководеше, тя даваше идеи... Всички се допитваха до нея. Идваха и много писатели, артисти, посланици... Това, което правеше тя, не можеше да го върши всяка жена. Писателките се бореа просто като удавници, за да изплуват на повърхността, да се утвърдят в културния

---

<sup>5</sup> Вероятно става дума за редактираното от Страшимиров списание „Наш живот“.

живот. Търсеха изяви чрез публикации във вестниците, признание в обществото... И успяваха!”, споделя за нея поетът Атанас Душков (цит. по Симова 1998: 131-141). Разполагаме и с по-безцеремонните думи на банкера Атанас Буров, съсед на народния поет: „Не можеше да се устои на характера на Вазов. Само Невенка Елмазова му устояваше, но... в името на парите!” (цит. по Цветанов 2012). „Невенка Елмазова” е „Евгения Марс”. Не е изключено Буров да е знаел нещо повече за рожденото име на писателката от това, което посочват днес справочниците.

Приблизително по същото време се разгаря и епистоларното приятелство между Евгения Марс и Иван Вазов, което впечатлява със своята интензивност, доверие и трайност. Писмата, изпращани от Европа, от различни части на България и най-често от София, с помощта на слугите, продължават 15 години. Пътят пеша между домовете на двамата е не повече от 20 минути. Първото писмо, с което разполагаме, е от 1906 г. Но тук има уловка. Писмата са предадени за публикуване от самата Евгения Марс, така че читателите, които биха се надявали да открият в тях какъвто и да било неприличен намек, ще останат разочаровани.

За съжаление има и друго обстоятелство, което ни пречи да видим цялата картина на връзката между двамата. Вазов, пословичен със своята небрежност към архивите си, в миг на ярост или отчаяние изгаря писмата на приятелката си. И тъй като той е склонен да прави от всяка случка стихотворение, научаваме това от самия него:

В гняв жесток писма любовни  
Аз на пламъка поднесох.  
Сетих болки нетърпими  
И от ужас се потресох.

Чух и пламика тогава,  
Че ехидно произнесе:  
„Лудньо, искаш ли забрава?  
Фърляй тука и сърдце си.”<sup>6</sup>

Но и това, с което разполагаме, ни помага да видим за какво става въпрос. Вазов е най-очарователният приятел, който някой би могъл да има. И перфектният джентълмен. Налага ни се по думите му да възстановим и що за човек е била Евгения.

Уважаема г-жа Евг. Марс,

---

<sup>6</sup> Иван Вазов, „В гняв жесток”, Люлека ми замириса 1919.

Благодаря горещо за сладкото. Много сте мили, много ме задължавате с Вашата деликатност. Ще вкусям сладкото с най-голямо удоволствие, то ще е по-приятно от нектар, бидейки приготвено от ръцете на Евгения Марс.

Прилагам ви тука двата билети №№ 6 и 5. Аз имам № 8. Някой ме е преварил и взел 7-мият, за което много съжалявам прочее, довиждане.

Ваш всепредан,

И. Вазов” (Вазов 1974, т. 21: 320)

В тези писма често има уговорки за срещи: „Ще дойда довечера поранко, по 8 часа, за да има време да ни посвири и услади на пианото Евгения Марс” (Вазов 1974, Т. 21: 337). Или още по-спонтанното: „Драга Евгения Марс, появи се у мене неотразимо желание да дойда да пия едно кафе у Вас по 9 1/2 часа и да подишам поезията на Вашия будоар в очарователно общество” (Вазов 1974, Т. 22: 37). Кореспонденцията е съпроводена и с обмен на ръкописи, от който се вижда, че не само Вазов е давал предварително мнение за текстовете на Евгения Марс, но и тя за него е правела същото:

Коригирам сега „Пътуването до Радомир”, бих желал да го видите предварително. Понеже утре рано ще тръгне пощата за Пловдив, то аз ще ви пратя следобед коректурата, за да я прочетете и да ми направите бележките си. (Вазов 1974, т. 21: 349)

Нерядко чрез писмата се изглаждат отбегнати отношения, при които общо взето моделът е един и същ: Евгения Марс е подсказала за недоволството си, а Вазов ѝ се кълне във вярност:

Подир снощния ни разговор аз се намирам в голямо и скръбно недоумение. Вие говорихте с такъв горчив тон, с непреривен яд по повод на разговора ни в Градската градина, щото аз трябва да бъда най-тъпия и недосетливия човек, за да не разбере истинския смисъл на Вашето поведение. Чини ми се, че вие доста явно ми дадохте да почувствувам, че Вазов престана да се радва на ония добри чувства и приятелско разположение от Ваша страна, с които се гордееше до днес и които тъй високо ценеше... Вие сте се оскърбили от думите ми в градината, Вие сте им дали смисъл оскърбителен за Вас, какъвто съвсем нямат. Аз никога не съм помислил да ви обиждам... (Вазов 1974, т. 21: 353)

Уреждат се делови контакти, които текат еднопосочно, от Вазов към Марс: „Учудва ме, че г. Беловеждов<sup>7</sup> още бави. Тая работа ме

---

<sup>7</sup> Вероятно става дума за Петко Беловеждов, издателят на втората книга на Евге-

ядосва. Явете ми какво ще ви отговори на писмото” (Вазов 1974, Т. 21: 367). А също и преки протекции, но те са примесени с чистосърдечно възхищение: „Поздравявам ви. Излезли сте в „Чески свят” възхитителна. В чужбина нека видят какви красоти цъфтят при Балкана... Г. Вавринек се отнесе много кавалерски и ние бяхме несправедливи към него” (Вазов 1974, Т. 22: 33). В писма на Вазов до други хора се забелязва същото литературно покровителство: „Драгий Ст. Савич, едно хубаво нещо от ръката на Ев. Марс ти пращам за тая книжка на Бълг. сбирка, или пък за следующата.” (Вазов 1974, Т. 22: 47)

От писмата на Вазов виждаме и широкият географски размах, с който се е живееело по онова време: „Драга Евгения Марс, аз внезапно реших и тръгнах днес за Нанси... Сбогом, сбогом скъпа приятелко и ученичке...” (Вазов 1974, Т. 22: 8). По-дребните случки обаче също заслужават писмо и много разменени бележки са посветени на забравени вещи: „Моля, погледнете на Вашата маса не съм ли забравил вчера тъмните си очила.” (Вазов 1974, Т. 22: 21) Народният поет забравя книги, ключове и какво ли не по канапетата и масите у Елмазови и после, точно както Фройд би го заподозрял, превръща забравеното в нов повод за среща.

Вазов минава на „ти” в писмата си чак през 1911 г. Оттогава нататък те са неизменно адресирани с „Драга Жéничка”. Те са нежни, интимни, възторжени, белязани от страх да не бъде изоставен. Постепенно Вазов развива пълна зависимост от Евгения Марс, вероятно и поради доверието му в чувствата ѝ. Той често боледува от гърло, ходи безуспешно да се лекува из Европа. Ту се чувства по-добре, ту по-зле. И видимо страда от сянката, която преследва всяка възторжена натура – депресията.

Драга Жéничка,... зловещи сънища ме измориха тази нощ. Сънувах, че си избягала нейде през морето и си ме оставила тук сиротен и нещастен. Тоя ужасен сън замина, но тежкото впечатление и досега терзае ума ми. И не можах да се удържа да ти не пиша, да споделя мъката си. Пак ти повтарям, че аз така съм привикнал от няколко години да живея с тебе в най-сърдечно и лоялно приятелство, да имам само тебе в света, която искрено дели скърби и радости мои, както и аз нейните, щото мисълта, че мога да се лиша поне на ден от твоята дружба, ме убива и прави дълбоко злочест. (Вазов 1974, Т. 22: 221)

Жалко е, че от този неспиращ диалог гласът на Евгения Марс е изчезнал, но той може в някаква степен да бъде възстановен по думите на Вазов. Всъщност имаме нещо като отговор на всички тези писма

---

ния Марс - „Лунна нощ. Разходка из Цариград”.

наведнъж, запазен в спомените на Евгения Марс:

Дружбата на Вазова беше най-ценната в живота ми. В нашите души имаше много допирни точки. В него аз намерих един другар-приятел, който напълно ме разбираше. Пред Вазова разкривах душата си, разправях му радости, болки, делях мисли, впечатления и знаех, че всичко е искрено споделено. (Евгения Марс... 2015: 248)

Какво се случва междуременно с Евгения Марс?

След първата си книга тя издава и втора - „Лунна нощ. Разходка из Цариград” (1909). Първата ѝ част се състои от единадесет разказа, а втората – от пътеписа, който е около 30 страници. От него виждаме как семейство Елмазови, заедно с Иван Вазов разглеждат забележителностите на бившата столица на Империята и обменят впечатления.

За този пътепис днес се пишат много неща, повечето от които неверни. Например Живка Симова пише: „Две-три години по-късно става известен колоритният ѝ пътепис от девет части „Разходка из Цариград”, с който тя, без да е предусещала дори, вече е в литературната история, като автор на един от първите, ако не и единствен пътепис в зората на миналото столетие, писан от жена...” (Симова 2009: 135). Това, уви, съвсем не е така. Евгения Марс не е написала „един от първите, ако не и единствен пътепис” и по-нататък ще се спрем върху този въпрос.

Важното обаче е, че е написала текст, който е интересен сам по себе си. В него се вижда развитието ѝ като автор, който рисува все по-разгърнати пейзажи. Вижда се доста добре и един отрязък от живота през първото десетилетие на ХХ в. – нарасналите възможности на някои българи, отношението към доскорошния владетел, а днес съседен народ, интересът, който събужда една или друга туристическа атракция.

Тук не бива да надценяваме нещата, защото Евгения Марс харесва само това, което трябва да се харесва, и не харесва онова, което не трябва да се харесва. Погледът ѝ, поне спрямо очакванията на днешния читател, е мъчително лишен от индивидуалност. Но пък между редовете се чете нещо друго: връзката между младата авторка и Вазов е вече стихия, която не може да бъде спряна.

Очевидно е, че пътеписът е вдъхновен от Вазов и писан заради Вазов. В него се появява едно възхищение към природните красоти, нетипично за разказите на Марс, които се занимават предимно с любовни драми в градски условия. Възхищение, в което откриваме не авторството на Вазов, а менторството му. Понякога амбицията за въздигане до очакванията му е мъчително висока. Срещаме описания като:

Параходът запори морето. Белопенненни талази жабулкаха гръмливо под колелата му и вълнението се разпростираше далеко около парахода, като правеше силно да се люшкат остроносите кайци, които плаваха там. (Марс 1909: 93)

Понякога нещата изглеждат по-простички, но видимо казват същото:

Моите другари заеха местата си в купето, а аз останах до прозореца, като дълго гледах как се скриваше от очите ми хубавата София. Пред нас се простираше широкото софийско поле, добре обработено, а гордата Витоша, опрена с черния си връх в облаците, господстваше над цялото това поле. Денят бе ясен, светъл, небесата сини. Радостно слънце светеше и пълнеше душата с възторг. (Марс 1909: 86)

В пътеписа критерият на Евгения Марс за красота се оказва не е точно романтически, а по-скоро просвещенски. Тя хвали пейзажа там, където полетата са обработени, и критикува варварщината му там, където не са. „Осъмнахме сред едно пусто и необработено поле... Тая пустота и безлюдност давят душата” (Марс 1909: 89). Доразвила е и склонността си да вмята преки патриотични коментари в повествованието си: „При разказаното за тези селяне, аз изпитах съжаление, че това са българи.” (Марс 1909: 88) Това също прилича на опит да се напълни душата на изтъкнатия литературен съратник.

Интересно развитие на връзката между двамата откриваме в деликатните премълчаванията в текста. Пътуването към Цариград, изпълнено с ентусиазъм, започва така:

[Н]а петий септемврий, аз и мъж ми, се отзовахме на Софийската гара. Там заварихме и народния ни поет г. Ив. Вазов, който също пътуваше за Цариград и който ни стана скъп другар през цялото пътуване. (Марс 1909: 86)

Какво съвпадение! Елмазови веднъж да отидат до Цариград и Иван Вазов е вече на гарата, разбира се, по своя си работа. По-късно в купето оркестрацията в действията на Вазов и Марс достига до виртуозност. Идва време за обяд и компанията огладнява. „Гарсонът” надниква в купето и обяснява, че във влака няма вагон-ресторант. Настава частично разочарование, но Вазов, който е пътувал неведнъж до Цариград, изглежда по-подготвен от останалите. Изважда „малка чанта” и кани всички да споделят храната, която си е взел за из път. А тя е „две билета, няколко яйца и бутилка евксиноградско вино”. (Марс 1909: 87) Солидна порция за сам човек. Жестът му не остава без отговор.

Оказва се, че в края на обяда и Евгения Марс има какво да предложи. „За щастие, в моята чанта се намираше швейцарско сирене, фрукти, бонбони, шоколад, които ни послужиха като десерт.” (Марс 1909: 87) Дватама, разбира се, може и да не са планирали обяда предварително, но това изглежда малко вероятно.

Цариградското приключение е първото от задграничните пътувания, където – случайно или не – Иван Вазов и г-жа Елмазова се оказват заедно. Следват Швейцария, Венеция и други общи дестинации.

Следващите литературни постижения на Евгения Марс са в територията на драмата и съдбата им е подобаващо драматична.

Годината е 1907, 3 януари. Открива се сградата на Народния театър, построен по проект на австрийските архитекти Фелнер и Хелмер. Княз Фердинанд, с чийто указ четири години по-рано е осигурен терен за сградата, разбира се, присъства на церемонията. Дошли са и студентите от Софийския университет, но не за да го поздравят, а за да го освиркат. Според някои студентите недоволствали, защото присъствието на княза заедно със синовете му придавало „дворцов характер на народното тържество” (Първанова 2005: 440). Други си обясняват освиркването с това, че за студентите не се предвиждали билети с намаление. А има и подозрения, че сам Антон Страшимиров им е раздал свирките (вж. Иванова 2014).

Според последната версия откриването на Народния театър е трябвало да стане с хубава българска пиеса. Сред настаналото люто съревнование между писателите Антон Страшимиров изпъкнал с изобретателност. За да не остави нещата на случайността, той кандидатствал за конкурса с три пиеси, като едната я изпратил от свое име, втората от Швейцария, а третата – от името на жена си. Когато се разбрало, че печели конкурса, той се похвалил насам-натам с хитрината си и в резултат на това бил отстранен от финала. Тогава комисията поръчала на Иван Вазов да напише пиеса и Народният театър бил открит с неговия патриотичен романс в стихове „Слава на изкуството. Фееричен пролог”.

Битките за репертоара на Народния театър не се изчерпват с тази и скоро това става пределно ясно с назначаването на Пенчо Славейков за директор. Покрай него идва и Яворов като артистичен секретар на театъра и по-нататък на голямата сцена поставят двете му пиеси – „В полите на Витоша” и „Когато гръм удари, как ехото заглъхва”. А на Иван Вазов му се налага да се оттегли от почетното водачество (вж. Величков 2004). Успява само да запази постоянното си място на втория ред вдясно от партера. Но тъй като нищо не е вечно, през

1909 г. спривавият Славейков е преместен да директорства в Народна библиотека, вероятно с идеята, че сред книгите ще произведе по-малко скандали. Иван Вазов пък възвръща влиянието си.

В този взривоопасен контекст Евгения Марс написва две драми – „Божана” и „Магда”, и те, благодарение на Вазов, излизат на голямата сцена. Това са семейни, любовни истории с жена героиня в центъра. В „Божана” (1912) младата героиня продава бащиния си имот, за да изпрати годеника си да следва в Италия, но там той заживява с любовница и тя разбира за това. След опит за самоубийство Божана намира обратно пътя към живота и един истински, добър съпруг, какъвто заслужава. В края на пиесата бонвиванът-художник пропаднал моли за прошка, а младото семейство е щастливо да го отпрати. В „Магда” (1918) развързката е трагична. Героинята, която първоначално изоставя семейството си заради любовника, по-късно прави опит да се върне у дома заради болното си дете. Съпругът ѝ обаче не я приема обратно и тя се застрелва с пистолет.

Пиесите се играят с успех. Но докато Евгения Марс пълни залата на Народния театър, зложелателите не седят със скръстени ръце. А Антон Страшимиров място не може да си намери:

Днес в славянските страни се превежда в жълтата преса и се възхвалява някаква даровита българска белетристка и драматуржка. А тя е всъщност, както се знае, малограмотна жена с гръмко поведение, която спекулира със слабостите на вдетинен писател. (цит. по Николов 2001).

Оказва се, че Страшимиров, който е писал под най-различни псевдоними хвалебствени отзиви за самия себе си, кипи от възмущение пред несправедливостта в полза на другите. А в случая „драматуржката” го изпреварва в неговите очи точно с онова качество, в което той не може да се прояви пред народния поет. Тя е жена.

Някои изследователи днес въздигат „Магда” до идейно първопроходчество. Например Живка Симова пише: „Нейната героиня Магда от едноименната драма, представена през 1918 г. в Народния театър, напомня Ибсеновата Нора или някоя от независимите героини на Жорж Санд...” (Симова 1998: 131-141). Тук обаче за бунта на Нора от „Куклен дом” (1979) не може да се говори, защото темата е отдавна на въоръжение сред българските писателки. (По-нататък ще се спрем и на това.) Колкото до самата пиеса, „Магда” притежава какофония от герои, предназначени вероятно да не оставят празно място по сцената на Народния театър. Предимството, обаче, което

след време пиесите на Яворов получават пред тези на Евгения Марс, също е непропорционално. Драмите им си приличат по отношение на емоционалната си приповдигнатост, сантиментални са по един моден за времето си начин и дори самоубийствата, които героите им успяват да доведат докрай, изглеждат равни на брой.

Професор Шишманов, който е редактирал пиесите и на двамата, пише:

Евгения Марс, за щастие, не е тъй упорита като Яворова, който не взе във внимание моите, мисля, справедливи бележки върху „Когато гръм удари”. Болезнено самолюбие, което обяснява и семейната му трагедия. (цит. по Иванова 2014).

Сходни грижи са били положени върху двамата. Съдбата им обаче по-нататък се различава. Яворов, който е категорична част от българския поетичен пантеон, успява постмортем да придърпа във фокуса на вниманието и драмите си. От време на време ги играят, водят ученици по постановките, актьорите залитат сред бури от чувства на сцената и въобще пиесите му са част от културния контекст на съвремението ни. Докато Евгения Марс отпада назад в миналото. Тя не може да се похвали с Яворовата извъндраматургична антологийност. Богата е и репутацията ѝ не преживява добре социализма. Но има и други фактори. Тъй като е жена, патриархалната българска литературна история я наказва по-строго. Нейните протекции се помнят, докато тези на Яворов – не. Смешно е, че именно полът ѝ кара Страшимиров да се чувства несправедливо изпреварен от нея приживе. Само сто години по-късно „драматуржката” се оказва почти напълно изличена.

На фона на това унищожително изтриване от действащата литература, сполетяло Евгения Марс, се появяват изказвания, които – надценявайки компенсаторно ефекта от работата ѝ – се опитват да я върнат обратно в канона с един-единствен замах. Сред тях е и споменът на Жана Николова-Гълъбова, разказан пред Живка Симова:

В нашата литература тогава все пак нямаше още жена, която да пише драми. Пък дори и да е имало, никой не знаеше за това. А драмата „Магда” от Евгения Марс бяха я играли в Народния театър и то не без успех! Като се замисли човек за тогавашното ниво на българската драма..., тя не е лоша творба. (цит. по Симова 1998: 131-141).

Проф. Гълъбова смело подава палмата на първенството на Евгения Марс, но си оставя една деликатна вратичка, през която, в случай на нужда, да се оттегли: „Пък и да е имало, никой не знаеше за това.”

Всъщност естествено е да се запомнят най-добре драмите на приятелите, но че е имало и други жени драматурзи, имало е. На това също ще се спрем по-нататък и то – съвсем скоро.

Годините летят, а на Вазов не му остава много. През 1920 г. приятелите му организират петдесетгодишния му творчески юбилей, на който поетът, сломен от скръб след поражението на България в Първата световна война, участва с нежелание. На следващата година умира. Така Евгения Марс губи и приятеля, и покровителя си. Коя загуба се оказва по-тежка за нея?

Животът ѝ по-нататък дава най-ясният отговор. През следващите години Евгения Марс продължава да пише и изпод перото ѝ излизат най-значителните, най-зрелите ѝ сборници с разкази - „Белите нарциси” (1924) и „Човекът в дрипи” (1935). Без да се отказва от декларативните си изводи на края на всеки текст, Евгения Марс тук видимо е надраснала съветите на Вазов да не се увлича по социалното и разказите ѝ са се засилили именно с това – те са истории за сираци, за осъдени, за хора в нужда, за незавърнали се от фронта войници, за умиращи майки, за работещи образовани жени, уволнени, за да освободят мястото си на някого с партийни връзки. Това, което тя запазва от по-рано, е гледната си точка, която лесно може да бъде проследена до средната класа – героините ѝ често свирят на някакъв инструмент, героите ѝ често имат слугини, че и готвачки. Една житейска съхраненост ѝ пречи да познава добре живота на бедните – Марс работи с романтични клишета – но желанието ѝ да посвещава литературата си на хуманитарни каузи е безспорно. Тези разкази са драматични свидетелства за времето си и премълчаването им в българския литературен канон е недопустимо. Пише драмата „Грешница” (1928). Развива обществена дейност чрез клубове и дружества в защита на правото на жените да творят, да развиват образованието си и да се реализират. Ръководните длъжности очевидно ѝ се удават. Продължава да поддържа литературния си салон, въпреки че времената са се променили.

Междувременно Балканската, Междусъюзническата и Първата световна война вземат своите жертви и пресичат оптимистичния възход на България. На преден план излизат гешефтарите, а заможните от по-рано обедняват. В качеството си на доктор, Михаил Елмазов участва във всяка една от войните. В крайна сметка умира у дома, през 1928 г., но след мъчително боледуване. Животът за Евгения Марс става много по-тежък.

И все пак пред тези смрачаващи се перспективи тя успява да организира

нещо уникално. Тук думата „уникално“ не е преувеличение. При всички съвременни институти, нараснали възможности на статистиката и проектно-финансирани изследвания, подвигът ѝ е неповторен. През 1929 г. тя лично издава организирания от нея самата сборник „Полувековна България 1878-1928“, на който е съставител и редактор. Това е „илюстриран юбилеен албум“, посветен на Освобождението и развитието на България 50 години по-късно във всяка една област.

Съдържанието му се разпростира от статистики за населението до историята на България в дати, от кабинетите, управлявали страната ни, до състоянието на църковната институция, от етнографията („народопис и народонаука“) до царските династии. Литературата, Държавната художествена академия, Държавната музикална академия, армията, езотеричните групи, гражданските сдружения, образованието, самарянското дело, гилдийните организации и всякакви други области от обществена значимост са описани в 76 компетентни и фактологични статии върху 412 страници голям формат.

Сред авторите са литераторът проф. Михаил Арнаудов, основателят на българското географско дружество Сава Попов, историкът Никола Станев, композиторът Петко Стайнов, писателят Стилиян Чилингиров, дипломатът и експерт по търговско право Венелин Ганев и др. Елитният състав на авторите е гаранция за максималната изчерпателност на текстовете, а самият сборник може да се сравни с компютърна томография на тялото на нова България. Дори нищо друго да не беше направила, само заради този сборник Евгения Марс би трябвало да присъства във всяка родна енциклопедия. И тук Вазов не е бил наоколо, за да помага.

Но враговете на Евгения Марс не я оставят. А и не се изчерпват само със Страшимиров. Той е особено гласовит сред първите ѝ критици, но с течение на времето други гласове взимат превес. Ана (Анна) Карима поема лайтмотива на „авторката непременно има мустаки“ и го насочва със смайващо постоянство срещу колежката си.

Ана Карима (1871-1949) е особен характер сама по себе си. Родена в Бердянск под името Ана Тодорова Велкова, тя е дъщеря на българин-войвода и майка украинка, минала е под венчило със земеделския лидер Янко Сакъзов, и във време, в което разводът е скандална екзотика, се е развела с него. „Запазила някаква своя неизменна фризура от края на миналия век, небрежна към всичко модно в облекло и шапка, Ана Карима беше оригинална не само с външния си вид, а и с особения си буен и неукротим нрав, който често ѝ докарваше мъчителни преживелици в нашите обществено-политически борби и литературни разпри, където

тя пак си имаше свои идеи, които искаше със завидна упоритост да наложи в безупречната им чистота”, пише за нея Фани Попова-Мутафова (цит. по Кузмова-Зографова 2002). А тези идеи са борба за изборителни права, равноправие и образование на жените – същото, което и Евгения Марс се опитва да прокара, само че в салонна обстановка.

В публичен план Евгения Марс и Ана Карима имат още общи черти. И двете са активни писателки, и двете са активни шефки на всевъзможни граждански организации. Първото от поредицата женски дружества, които Карима основава, е „Съзнание”. Целта му е да се бори за достъп на жените до университетско образование и то е регистрирано още през ранната 1879 г., само година след Освобождението (вж. Кузмова-Зографова 2002).

Дотук би трябвало двете с Евгения Марс да са от една и съща страна на барикадата, но не е точно така. На първо място идва разликата в характерите. За Ана Карима Жана Николова-Гълъбова си спомня: „Карима се държеше провокационно на събранията в писателския съюз. Имаше една уста! Нейни изрази бяха: „Стига, бе!”, „Чакай, бе!”, „Млъкни, бе!”. Типична представителка на жените, които се занимават с политика.” Ясно е, че тя вижда със съвсем други очи този „буен и неукротим нрав”, останал в паметта на Фани Попова-Мутафова. А после продължава за благовъзпитаната си приятелка: „Марс беше вътрешно изградена – имаше собствен мир, който трудно можеше да бъде разрушен.” (вж. Симова 2004: 130-131). Но Карима е боркиня не само на думи – тя участва в Балканската война като „самарянка”, което означава медицинска сестра-доброволка. А Евгения Марс предпочита тихия фронт. Разликата в характерите е налице, но тя не обяснява гневът на Карима.

И ето искрата, която пали пожара.

На 12 февруари 1937 г. в кратка дописка във в. „Дневник”, озаглавена „За клуба на писателките” Ана Карима пише:

Падението на клуба всъщност е обяснимо, щом най-начело стои такава „писателка”, която веднага след смъртта на прочутия наш поет (който ѝ пишеше разкази и драми и ги прокарваше в Народния театър) побърза да продаде за 30,00 лева (самата е богата) обсебения от нея златен венец на поета, поднесен му като народен дар за 50-годишния му юбилей. (Карима 1937)

Тук Ана Карима стреля напосоки и едно уцелва, друго – не. Първо, Вазов не е писал разказите на Евгения Марс. Второ, въпросният „златен венец” е всъщност сребърна лира със златни струни, върху която е

положен сребърен венец със златна панделка, а върху всяко листенце е изписано заглавието на някое Вазово произведение. Лирата е била изработена във Виена като специален дар за народния поет. Но тя е поднесена на Вазов не по случай 50-годишния, а по случай 25-годишния му юбилей.

Най-отровната стрела на Карима обаче не попада далеч от целта, защото Евгения Марс наистина е продала ценната лира. По това време тя вече е от девет години вдовица. Колкото до синовете ѝ, те трябва да са били на 38 и 40 години и би било странно да се твърди, че е продала скъпия сувенир, „за да осигури прехраната на семейството си” (вж. Митев 2011), но е възможно все пак да са ѝ трябвали пари. Жестът ѝ във всеки случай далеч не е бил толкова безотговорен, колкото изглежда, защото купувачът е Народната библиотека.

Интересно е да се спомене, че през Втората световна война лирата изчезва, а през 1987 г. работници я намират в комин на Софийския университет (вж. Стоянова 2012) и така тя отново излиза на бял свят. Предметът, в който очите на цял народ са били вторачени, не е бил лесен за опазване. Евгения Марс обаче разполага с дарителско писмо от самия Вазов, което доказва собствеността ѝ над лирата. На 22-и същия месец тя подава тѣжба за обида на честта и съдът дава ход на делото.

На свидетелската скамейка в полза на Ана Карима се явява Фани Попова-Мутафова. Тази подкрепа леко обѣрква някои днешни тълкуватели.

За изненада на мнозина – пише литературоведката Инна Пелева – на процеса срещу всячески злепоставилата се Карима като нейна свидетелка (т.е. в подкрепа на позицията ѝ) се явява Фани Попова-Мутафова. Жана Николова-Гълѣбова е странно смутена от този факт. И по-дистанцираният коментатор на случилото се (който не познава лично замесените) също открива необясними асиметрии – подсъдимата в процеса от 1937 г. е „лява”, а известната авторка на исторически романи, избрала да бѣде свидетелка „про” Карима, е повече от дясна. (Пелева 2009: 157)

Тук Инна Пелева натрупва аргументи в полза на „мѣжката” самоидентификация на Анна Карима, която пише статии под псевдонима В. Самуров, и на Фани Попова-Мутафова, която твори в „мѣжкия”, според българските традиционни представи, исторически жанр. И изказва предположението, че двете – независимо какво говорят за себе си – всѣщност се борят не за статута на „писателки”, а за далеч по-престижния статут на „писатели”. И това ги обединява в отношението им

към „тоалираната” им колежка. Така, според Пелева, симпатиите по време на делото се разпределят по специфично своя, полово-идентификационна линия – от едната страна е Евгения Марс, „писателката”, а от другата страна са Карима и Мутафова, „писателите”. Подозрението ѝ е, че една „жена, която – всъщност – е (като) мъж... е решила да прояви солидарност към друга жена, която е (като) мъж и тоже да сподели характерна неприязън към жената, която е (като) жена”. (Пелева 2007: 158)

Обяснението за тази непрозрачна солидарност между „лявата” Карима и „дясната” Мутафова, изправени срещу Евгения Марс, е всъщност по-просто. И то се намира по-горе в самата дописка на Карима:

Клубът е един тесен кръжок членки, между които бе и покойната г-жа Лидия Шишманова, имаща безспорно заслуги със своето перо – предимно по културни въпроси. Като тесен кръжок и от чувство за обикновена колегиалност, смъртта на г-жа Лидия Шишманова бездруго трябваше да засегне клуба. Обаче поведението на клуба в случая не само бе неприятно, но и напълно скандално. Тъкмо в деня, когато се помина г-жа Шишманова, на 16 часа бе назначен чайт на клуба на писателките. Всеки би предположил, че клубистките непременно ще отложат чая. Нищо подобно. Въпреки енергичното настояване на членката г-жа Фани Мутафова да се отложи чая и да отидат вкупом в черквата Св. София (на стотина метра от мястото на чая) да се поклонят пред гроба, това не стана. Чайт се състоя при най-весело настроение и танци – което и е накарало г-жа Мутафова да пренесе възмущението си в печата с явяването, че напуска клуба на писателките. (Карима 1937)

Карима публично е защитила жеста на Фани Попова-Мутафова. Въпрос на достойнство е било и другата да отвърне със същото.

В крайна сметка Евгения Марс печели делото и осъжда Ана Карима на един месец затвор и 250 лв. глоба. Карима не излежава присъдата само благодарение на цар Борис III, който я помилва. Но нищо в понататъшните ѝ действия не показва, че се е отдала на покаяние. Година по-късно тя публикува брошура от осем страници, озаглавена „Чудесата на Евгения Марс” (1938). В нея повтаря всичките си обвинения за съмнителното авторство на Марс, включително и с позовавания на наскоро починалия Страшимиров, според чийто разказ той

срещнал поета, спрял го и го попитал: - Защо даваш перото си на тая жена? Поетът му отговорил: - Защо пък да не се порадва тя? Тогава А. Страшимиров се отдръпнал възмутен с думите: - Помни! Ти не принадлежиш на себе си, а на България! (цит. по Пелева 2009: 154).

Дали Вазов е казал едно или друго, не е ясно, защото Страшимиров от тридесет години е ангажиран с тезата за „мустаките” на Евгения Марс и едва ли е предал истината в неподправен вид, а пък самият Вазов отдавна е покойник. От днешна гледна точка ни е малко по-трудно да си представим как Вазов се вживява в ролята на жена, която се върти пред огледалото, а после сяда да си посвири на пиано, защото рано или късно героините на Евгения Марс правят точно това. Интересното в случая е, че Ана Карима не се задоволява само с брошурата.

През 1940 г. тя пише комедията „Безутешната женичка”. Заглавието на пръв поглед говори сякаш за някаква си „женица”, но при повторно вглеждане и лека игра с ударението, на читателя започва да му се привижда любимата на Вазов Жейника. И самата пиеса не го опровергава. Вътре главната героиня Жейна пробва траурната си рокля пред огледалото, репетира с общита в черно кърпичка и преценява ефекта от новия си грим:

Жейна: (гледа се в огледалото, върти се и доволна). Сполучлива генерална репетиция, нали? Лице – бледо... Очи – хлътнали. Но всичко не загрозява, а още повече разхубавява. Това се казва живопис! (Карима 1940).

Сестра ѝ Вела седи до нея и я уверява, че „много ще се лепят сега у теб мъжете”, на което Жейна с „посвити хитро очи” ѝ отговаря: „Ами досега, какво беше?” Иззад вратата се чуват стенанията на болния мъж на Жейна, който още не е умрял. Това е д-р Димитър Пуев, „председателят на зъболекарите”. Влиза поетът Роман, любовник на Жейна, и възкликва: „Колко си хубава, Жейниче, в траура!” Тук вече не можем да имаме никакво съмнение за кого става въпрос. Оказва се, че Жейна, нетърпелива да грабне наследството, не само че е поръчала предварително ковчега на мъжа си, но и не е повикала неговия приятел от Виена, който би могъл да го излекува. На всичкото отгоре се прави на болна пред мъжа си, за да не ѝ се налага да му гледа агонията. В крайна сметка добрият зъболекар – напълно пощаден от иронията на Карима – се излекува, а пиесата се развихря във вакханалия на алчността между Жейна и племенниците ѝ, които са го чакали да умре. „Безутешната женичка” ни показва ясно, че Ана Карима не вижда нищо човешко в Евгения Марс, защото я обвинява именно в това – в безчовечност. Лицемерието, алчността, суетата, пресметливостта и кокетството са само различни проявления на безчовечността.

Откъде идва тази непримиримост?

Конфликтът между Евгения Марс и Ана Карима днес събужда множество тълкувания и въобще разпалва въображенията. Според най-популярната версия из таблоидите Ана Карима е била тайно влюбена във Вазов и е търсела път към него, но той, омаян от Марс е оставал глух и сляп за домогванията ѝ (вж. Митев 2011). Според Живка Симова пък дългогодишните ѝ нападки са плод на чиста човешка завист, породена у една нихилистична натура:

По това време започват и атаките на писателката Ана Карима, която повече от три десетилетия ще изразява в разговори, писма, публикации, а накрая - и в съда, тотално отрицание, а дори и омраза към Вазовата вдъхновителка... А и имало е за какво да се завижда на Евгения Марс - най-вече от страна на жените: щастлив брак, „неподправена, неповторима женска красота“ (Р. Костенцева) и най-вече - приятелската закрила на Вазов. (Симова 1998)

Според Елиана Митова пък приятелството между Вазов и Евгения Марс „ще породи сред интелектуалния елит на столицата и възторзи, и хули, и клюки.” И

най-злостните – на писателката Ана Карима, която повече от три десетилетия ще изразява в разговори, писма, публикации явно отрицание и омраза към Вазовата вдъхновителка. Ана Карима изпада в такава ярост, че си позволява публично да набеди Евгения Марс, че разказите и са писани от Вазов. Конфликтът ще завърши в съда, където Евгения Марс ще осъди Ана Карима, а клеветницата ще отнесе условна присъда, само защото е жена. По принцип е имало за какво да се завижда на Евгения Марс. (Евгения Марс... 2015: 8)

Ако двата по-горни цитата си приличат, това не е грешка на цитиращата. Виждаме, че във втория текст са позасилени боите, за да му се придаде облика на собствено мнение, а там, където е нямало какво да се засили, са се търсели синоними. По този начин „тотално отрицание” се превръща в „явно отрицание”, „омразата” си остава, а на Ана Карима ѝ се придава „такава ярост”, че заприличва на злодей от театъра Кабуки. Завистта си е същата, но имаме и лек акцент на лично тълкувание. „Хулитите и клюките” на „интелектуалния елит” превръщат Ана Карима в нещо като мегафон на възмутеното обществено мнение.

Разполагаме обаче и с по-експлицирани мнения за разрива между двете писателки от досегашните – например това на Галина Минчева:

Еlegantна, уважавана от най-тачения от народа български творец, на всичко отгоре талантива и щедра към другите, Евгения получава за всички подаръци на

съдбата жесток шамар. Ударът идва от грозноватата и слаба като писателка Ана Карима. (Минчева 2014)

Тук вече всичко е ясно – Евгения Марс е талантлива и красива, а Ана Карима е грозна и слаба като писателка. Животът е щедър към едни и стиснат към други, защо те просто не се примирят?

Налага ни се да разгледаме наново някои съвременни комплименти към Евгения Марс, към които обещахме да се върнем. Впечатлението на Живка Симова, че с тридесетте страници на „Разходка из Цариград” (1909) Евгения Марс става „автор на един от първите, ако не и единствен пътепис в зората на миналото столетие, писан от жена” (Симова 2009: 135), е меко казано невярно, поне спрямо съперничката ѝ в съда. Пътеписът на Ана Карима „В Париж: скици” (1905) е не част от сборник с разкази, а цяла книга от 116 страници и най-важното в случая, издаден е четири години преди пътеписа на Евгения Марс. Колкото до съдържанието, докато Ана Карима се интересува от парижките улици, музеите, кафенетата, проститутките и отношенията между хората, Евгения Марс настоява на пейзажите, билетите първа класа и качеството на хотелите.

Да си припомним сега думите на Жана Николова-Гълъбова за „драматуржката” Евгения Марс, изявила се след откриването на Народния театър: „В нашата литература тогава все пак нямаше още жена, която да пише драми. Пък дори и да е имало, никой не знаеше за това” (цит. по Симова 1998). А колко по-добре би било някой да знаеше, че е имало такава, пък ако не си спомня добре, да провери. Тук можем да посочим поне една. Например „Пробуждане”, „пиеса из съвременния живот в 4 действия” от А. Карима, публикувана още през 1903 г.

В пиесата става дума за г-жа Симова, която е угнетена от това, че не живее собствения си живот. Мъжът ѝ, висш чиновник, я показва като стока пред важен генерал, от когото зависи по-нататъшната му кариера, а властната свекърва му приглася в дисциплиниращите забележки. Тук също се задава бал с Негово Величество, но за разлика от възторга, който обзема героините на Евгения Марс по такъв повод, г-жа Симова отказва да отиде. Тя е нелюбезна дори с генерала. След почти саботирания светски обяд свекърва ѝ я сгълчава пред сина си: „То вашето на какво беше замязало? Ти викаш едно, тя – друго... Хич пред хората да се опираш на мъжа си!” На което Симова отговаря:

До тук ми е дошло! Аз не ща бал! Аз не искам рокля!... Никога... никога не сте ме питали, какво искам аз! От как съм се оженила и двамата сте повиснали над мене! Само каквото вий искате!... (Карима 1903: 21)

Ако търсим Ибсенова героиня, ще я намерим по-скоро тук.

Колкото до сюжетът на „Магда”, драмата на Евгения Марс от 1919 г. – една жена, омаяна от страстната любов на ухажора си напуска семейството си, само за да се върне по-късно заради болното си дете, то ние го откриваме в почти непроменен вид в разказа на Ана Карима „То бе по-силно” от сборника ѝ „Разкази” (1906). И тъй като и двете героини са съпруги на заможни мъже с лична прислуга, а любовниците са благородни, симпатични хора, основната разлика между двете произведения е, че в разказа на Карима болното момченце се казва Влади, а в пиесата на Марс болното момиченце се казва Надя. И че Влади е роден тринадесет години преди Надя.

Тук вече би трябвало да е ясно, че битката между Ана Карима и Евгения Марс се дължи преди всичко на литературно съперничество, на жажда за професионална реализация, при която Вазов, с всепризнатия си авторитет, е накланял везните в полза на Евгения Марс. Пък и Ана Карима е била изправена сама пред високопоставения салон на Евгения Марс. Гневът ѝ може да е бил зле изразен, но не е бил безоснователен.

Какво се случва с Евгения Марс по-нататък? Тя остарява и обеднява. Здравето ѝ отслабва, защото има проблеми със сърцето. Дълго се колебае дали да публикува писмата си от Вазов или не. От една страна те са лична кореспонденция и интимен спомен, от друга страна, независимо от близостта си с автора на „Под игото”, тя не престава да мисли за него като за национална величина, народен поет, от когото всеки ред е паметник. Дава ги за печат в едно издателство, но под натиска на роднините начинанието се осуетява. Евгения Марс си взема писмата обратно и признава пред Тодор Павлов, който по-късно пише предговор към първото им публикуване, „че така е може би по-добре”.

Но ме замоли и настоя – продължава той – писмата да бъдат непременно издадени след смъртта ѝ, защото тя гледа на тях не само като на лични реликви, но и като на значителен извор за опознаване с личния живот и творчеството на Вазова. (Писма... 1947: VII)

В крайна сметка „Писма на Иван Вазов до Евгения Марс” излизат през 1947 г., две години след смъртта ѝ. Тиражът е 5000. Ясно е, че ако някой търси из тези писма някакви по-специални подробности, които

се отклоняват от бонтона на епохата, няма да ги открие.

В предговора си обаче, след като се разпорежда кой е буржоазен (Вазов) и кой – прогресивен революционер (Ботев), Тодор Павлов споменава и един интересен факт:

По-късно, когато почнаха усилените преследвания на комунистите и отечественофронтовците у нас, госпожа Е. Марс не само не скъса връзките с моето семейство, но нещо повече, неведнъж бе събирала и предавала продукти и пари за препращане на лагерниците и затворниците, за което също неведнъж бе получавала предупреждения от тогавашната Дирекция на полицията и дори бе подхвърляна на обиски и заплашвания. Тя обаче не се уплаши и изобщо имаше редкия по онова време граждански кураж да изказва неодобрението си на свирепия терор, провеждан от отговорни и неотговорни фактори по отношение на антифашистките народни бойци. (Писма... 1947: 37)

Въпреки че твърди, че се е сближила със семейството му, Тодор Павлов три години след началото на социализма в България не може да се обърне към Евгения Марс по друг начин, освен с уважителното „госпожа”. Той е на власт, тя не е, вече дори не е жива, но за него тя си е останала личност с висок ранг. Тук има и друг интересен момент. Очевидно Евгения Марс е правила всичко това единствено от човещина, от желание да облекчи нечии страдания. Помощта ѝ към затворниците е жест, който самата тя навярно не е смятала за важен, защото иначе би му придала някаква гласност. Добродушие, което не се е виждало зад председателските титли на визитката ѝ. Забелязваме и още нещо – Тодор Павлов се е опитал да ѝ извади „паспорт” за социализма. Но социализмът си е знаел по-добре кои не са негови.

За Евгения Марс получаваме едно последно сведение от светския хроникьор на стара София Драган Тенев, син на писателката Ружа Тенева – Северина. Той си спомня как един ден през есента на 1937 г. майка му го праща да отиде на чай у Евгения Марс по нейна молба, без да му каже защо. По това време Драган Тенев е осемнадесетгодишен и не може да си представи за какво е притрябвал на вече възрастната писателка. Евгения Марс го посреща с радост в „познатата гостна, приличаща досущ на музей на сецесиона” (Тенев 1997: 296), където пият чай, а той има време да я прецени с юношеските си очи:

През 1937 г. Евгения Марс трябва да е била вече някъде около 60-годишна, но въпреки годините си тя беше все още хубава жена. Не бе изгубила нищо от своята властност на първа дама на българския Парнас. И беше с доста високо самочувствие, което, трябва да се признае, имаше покритие. (Тенев 1997: 297)

След чая Евгения Марс донася от съседната стая купчина писма, вързани с лилава панделка и съобщава на младия си гост, че ще му ги изчете. „Предполагам, че знаеш за нашите отношения с поета?“, пита го тя.

Кимнах утвърдително и без да ща, рекох:

– Но защо точно на мене искате да ги прочетете, госпожо Елмазова?

– Защото ти си още много млад, ще живееш дълго и аз бих искала да пренесеш през времето спомена за тях и за онова, което ще ти разкажа – отвърна тя меко.

– Повечето от хората от моето време вече си отидоха... – добави Евгения Марс тъжно. (Тенев 1997: 297)

И започва да му чете писмата на Вазов едно след друго.

Тя имаше хубав, мелодичен алтов глас, с малко гръден оттенък и като я слушах, изведнъж си помислих: „Павел е наследил баритоновия тембър от нея“, но после цялото ми внимание се съсредоточи върху онова, което слушах. Евгения Марс седеше на масичката до лампата със зеления абажур и от тъмнината на стаята аз я виждах като на сцена в кръга от светлина, образуван около нея. Докато четеше, старата жена искрено се вълнуваше и може би преживяваше отново много неща, които ѝ навяха пожълтелите писма на Вазов. В нейните очи имаше влага и понякога тя се разплакваше за минутка, но после избърсваше сълзите си със своята бяла кърпичка и продължаваше да чете, а аз, забулен в мрака, мълчах упорито и слушах. (Тенев 1997: 298)

След изчитането на последното писмо Евгения Марс прибира обратно купчинката и показва на Драган Тенев нещо, което той донякъде успява да оцени, но не напълно. Просто не е имал необходимите знания, за да премери стойността му.

– Виж – рече тя развълнувана, – това е медальонът, който лейди Странгфорд е подарила на Вазов заради одата, която той е написал в памет на съпруга ѝ подир смъртта му!

От двете разтворени миниатюрни крилца на сребърното украшение ме гледаха знаменитите миниатюрни портрети на английските благородници, нарисувани от някакъв непознат миниатюрист с много голям талант. И с огромно майсторство.

– Мога ли да го пипна? – попитах плахо.

Тя ми подаде медальона – подържах го няколко секунди, а после го върнах и Евгения Марс го сложи на мястото му. (Тенев 1997: 298)

Тук става ясно, че Вазов е подарил най-скъпоценните си вещи на

Евгения Марс – сребърната лира и медальона на лейди Странгфорд. Но докато сребърната лира му е била поднесена в апогея на славата, то медальонът му е бил връчен тогава, когато още никой не е знаел за него. И това е всъщност първата литературна награда на Вазов, тази, която осветява писателския му път напред. Евгения Марс е запазила точно нея.

На излизане Драган Тенев се чуди защо все пак възрастната писателка избира да му чете писмата си. С усилието на неопитния той си задава въпроса:

А не ми ли беше разказано всичко това, за да се оправдае малко самата Евгения Марс за много от мъките, които беше причинявала на Вазов със своето поведение? Те личаха така ясно от писмата му. (Тенев 1997: 299)

И стига до извода, че това е причината.

Доста неправдоподобно е Евгения Марс да кани сина на своя колежка, за да му плаче на рамото и да търси от него изкупление. Сълзите са се появили заедно с четенето на писмата, но те в никакъв случай не са били целта на озадачаващата среща. А Тенев, като всеки гимназист, си е помислил, че той е в центъра на събитията.

От дистанцията на времето по-скоро виждаме друго. Вероятно Евгения Марс вече е обмисляла да даде писмата на Вазов за публикация. Може би вече ги е подготвила, оставяйки в лилавата панделка само тези, които биха представили народния поет в най-добрата му светлина. Но на нея ѝ е трябвал лакмус. Някой, върху когото да провери ефекта от писмата. Някой, който не е бил в течение на клюките през всичките тези години, и докато слуша, няма да търси наум издайнически подробности. Някой непредубеден. Това не би могло да се очаква от връстник на Евгения Марс. На нея наистина ѝ е трябвал човек от бъдещето. Очевидно е пазела не покровителя, а приятеля си. Така се пази само приятел.

Евгения Марс умира от миокардит през 1945 г. Отива си от една още по-нова България, с която нищо повече не я свързва.

## Литература

**85 години... 2016:** 85 години от смъртта на първия български дипломиран зъболекар д-р Михаил Елмазов, Сдружение на българските зъболекари, [85 godini... 2016: 85 godini ot smartta na parviya balgarski diplomiran zabolekar d-r Mihail Elmazov, Sdruzhenie na balgarskite zabolekari] <http://abdentist.com/index.php?id=72> (видяно

- на15.09.2016).
- Вазов 1906: Вазов, Иван. „Из живота“, разкази от Евгения Марс. Българска сбирка, бр. 8, 1906. [Vazov 1906: Vazov, Ivan. „Iz zhivota“, razkazi ot Evgeniya Mars. Balgarska sbirka, br. 8, 1906.]
- Вазов 1974: Вазов, Иван. Събрани съчинения в 22 тома. София: Български писател, 1974-1979. [Vazov 1974: Vazov, Ivan. Sabrani sachineniya v 22 toma. Sofiya: Balgarski pisatel, 1974-1979.]
- Величков 2004: Величков, Петър. Пенчо Славейков въвежда ред в театъра. В Софийските погайности. София: Изток Запад, 2004. [Velichkov 2004: Velichkov, Petar. Pencho Slaveykov vvezhda red v teatar. V Sofiyskite potaynosti. Sofiya: Iztok Zapad, 2004.]
- Евгения Марс... 2015: Евгения Марс извън сянката на Вазов. Съст. Елиана Митова. София: Труд, 2015. [Evgeniya Mars... 2015: Evgeniya Mars izvan syankata na Vazov. Sast. Eliana Mitova. Sofiya: Trud, 2015.]
- Знаме 1895: Знаме, I, 04.05.1895. [Zname 1895: Zname, I, 04.05.1895.]
- Иванова 2014: Иванова, Петя. Народният театър е открит със скандал! Блиц. [Ivanova 2014: Ivanova, Petya. Narodniyat teatar e otkrit sas skandal! Blits.] <http://www.blitz.bg/article/36949> (видяно 14. 12- 2016)
- Карима 1903: Карима, Ана. Пробуждане. София: П. Калъчев, 1903. [Карима 1903: Карима, Ана. Пробуждане. София: П. Калъчев, 1903.]
- Карима 1906: Карима, Ана. Разкази. София: П. Калъчев, 1906. [Карима 1906: Karima, Ana. Razkazi. Sofiya: P. Kalachev, 1906.]
- Карима 1937: Карима, Ана. За клуба на писателките. Дневник, 12.02.1937. [Карима 1937: Karima, Ana. Za kluba na pisatelkite. Dnevnik, 12.02.1937.]
- Карима 1940: Карима, Ана. Безутешната женичка. София: Ж. Маринов, 1940. [Карима 1940: Karima, Ana. Bezuteshnata zhenichka. Sofiya: Zh. Marinov, 1940]
- Кузмова-Зографова 2002: Кузмова-Зографова, Катя. Жена без място. Литературен форум. Бр. 24 (508), 18.06.2002-24.06. 2002. [Kuzmova-Zografova 2002: Kuzmova-Zografova, Katya. Zhena bez myasto. Literaturen forum. Br. 24 (508)]
- Марс 1906: Марс, Евгения. Из живота. София: Братя Патлови, 1906. [Mars 1906: Mars, Evgeniya. Iz zhivota. Sofiya: Bratya Patlovi, 1906.]
- Марс 1909: Марс, Евгения. Разходка из Цариград: пътни бележки и впечатления. В Лунна нощ. Разходка из Цариград. Пловдив: Петко Беловеждов, 1909. [Mars 1909: Mars, Evgeniya. Razhodka iz Tsarigrad: patni belezhki i vpechatleniya. V Lunna nosht. Razhodka iz Tsarigrad. Plovdiv: Petko Belovezhdov, 1909.]
- Минчева 2014: Минчева, Галина. „Евгения Марс – единствената жена, без която Вазов не можел“. Слова български. 2014, 24.10.2016. [Mincheva 2014: Mincheva, Galina. „Evgeniya Mars – edinstvenata zhena, bez koyato Vazov ne mozhel“. Slova balgarski. 2014]
- <https://www.slova.bg/audio-records/author/bulgarian-authors/393-elisaveta-evgeniq-mars> (видяно 24.10.2016)
- Мир 1895: Мир, бр. 51. 21.01.1895. [Mir 1895: Mir, br. 51. 21.01.1895.]
- Митев 2011: Митев, Венелин. Литературният историк Владимир Цачев: „Мъжът на любовницата на Вазов знае за връзката им, но си трае.“ Блиц, 2011. [Mitev 2011: Mitev, Venelin. Literaturniyat istorik Vladimir Tsachev: „Mazhat na lyubovnitsata na Vazov znae za vrazkata im, no si trae.“ Blits]

- <http://www.blitz.bg/article/26283> (видяно 14. 12- 2016)
- Николов 2001: Николов, Минко. Интелигентът на кръстопът. Литернет. [Nikolov 2001: Nikolov, Minko. Inteligentat na krastopat. Litenet, 2001.] <http://litenet.bg/publish4/mnikolov/astrashimirov/inteligentyt1.htm> (видяно 14. 12- 2016)
- Пелева 2009: Пелева, Инна. Български писателки – формули на неуспеха. Неслученият канон: Български писателки от Възраждането до Втората световна война. София: Алтера, 2009. [Peleva 2009: Peleva, Inna. Balgarski pisatelki – formulī na neuspeha. Neslucheniyaat kanon: Balgarski pisatelki ot Vazrazhdaneto do Vtorata svetovna voyna. Sofiya: Altera, 2009.]
- Писма... 1947: Писма на Иван Вазов до Евгения Марс. София: НАРИЗДАТ, 1947. [Pisma... 1947: Pisma na Ivan Vazov do Evgeniya Mars. Sofiya: NARIZDAT, 1947.]
- Първанова 2005: Първанова, Мариана. Неизвестното за известните български родове, улици и сгради. София: Изток Запад, 2005. [Parvanova 2005: Parvanova, Mariana. Neizvestnoto za izvestnite balgarski rodove, ulitsi i sgradi. Sofiya: Iztok Zapad, 2005.]
- Речник 1977: Речник на българската литература, Т. 2, София: БАН, 1977. [Rechnik 1977: Rechnik na balgarskata literatura, T. 2, Sofiya: BAN, 1977.]
- Речник 1994: Речник по нова българска литература 1878-1992, Шишкова, М., Беляева, С. Дачев, М. (съст.) София: Хемус, 1994. [Rechnik 1994: Rechnik po nova balgarska literatura 1878-1992, Shishkova, M., Belyaeva, S. Dachev, M. (sast.) Sofiya: Hemus, 1994.]
- Симова 1998: Симова, Живка. Непознатата Вазова вдъхновителка. *Словото*. 18.09.2016. [Simova 1998: Simova, Zhivka. Nepoznatata Vazova vdahnovitelka. Slovoto. 18.09.2016.] <http://www.slovo.bg/showwork.php3?AuID=206&WorkID=6429&Level=1> (видяно 14. 12- 2016).
- Симова 2004: Симова, Живка. Обичана и отричана. Книга за Евгения Марс. София: Сиела, 2004. [Simova 2004: Simova, Zhivka. Obichana i otrichana. Kniga za Evgeniya Mars. Sofiya: Siela, 2004.]
- Симова 2009: Симова, Живка. Евгения Марс – във и отвъд маргиналността. Неслученият канон: Български писателки от Възраждането до Втората световна война. София: Алтера, 2009. [Simova 2009: Simova, Zhivka. Evgeniya Mars – vav i otvad marginalnostta. Neslucheniyaat kanon: Balgarski pisatelki ot Vazrazhdaneto do Vtorata svetovna voyna. Sofiya: Altera, 2009.]
- Стоянова 2012: Стоянова, Стела. Студент се крил шест години под мензата на Софийския университет. Стандарт. 2012. [Stoyanova 2012: Stoyanova, Stela. Student se kril shest godini pod menzata na Sofiyskiya universitet. Standart. 2012.] <http://www.kadedaucha.com/?id=1345&aid=11252> (видяно 14. 12. 2016)
- Страшимиров 1906: Страшимиров, А. [без подпис]. „Из живота”, разкази от Евгения Марс. Наш живот, II, кн. 4, 1906. [Strashimirov 1906: Strashimirov, A. [bez podpis]. „Iz zhivota”, razkazi ot Evgeniya Mars. Nash zhivot, II, kn. 4, 1906.]
- Тенев 1997: Тенев, Драган. Тристахилдна София и аз между двете войни. София: Български писател, 1997. [Tenev 1997: Tenev, Dragan. Tristahilyadna Sofiya i az mezhdru dvete voyni. Sofiya: Balgarski pisatel, 1997.]
- Цветанов 2012: Цветанов, Борис. Грехът на Вазов към Атина Болярска. Десант, бр. 186, 2012. [Tsvetanov 2012: Tsvetanov, Boris. Grehat na Vazov kam Atina Bolyarska. Desant, br. 186, 2012.] <http://www.desant.net/show-news/26071/> (видяно 14. 10.

2016)

Шишманов 1976: Шишманов, Иван Д. Иван Вазов: Спомени и документи. София: Български писател, 1976. [Shishmanov 1976: Shishmanov, Ivan D. Ivan Vazov: Spomeni i dokumenti. Sofiya: Balgarski pisatel, 1976.]

Ярловски 2015: Ярловски, Христо. Американският колеж в Самоков. Бюлетин на института за протестантска история. 2015. [Yarlovski 2015: Yarlovski, Hristo. Amerikanskiyat kolezh v Samokov. Byuletin na instituta za protestantska istoriya. 2015.] <http://www.samokov.info/bg/lyubopitni-istorii/244-amerikanskiyat-kolezh-v-samokov> (видяно 14. 12. 2016)